

מכתלי בית הדין

תשובות אקטואליות
בענייני חושן משפט
על הפרשה

גיליון שכ"ט, פר' ויחי תשפ"ו

משולחנו של הגאון
רבי מנחם מנדל
פומרנץ שליט"א
ריש מתיבתא 'עוז והדר'

צוואת האב לבנותיו בעל פה

בשם הרמב"ן, כי מצוה זו נלמדת מן התורה, ועם זאת תמה על דבריו, שהרי בירושלמי (מועד קטן פ"ג ה"ח) אמרו שאין למדים דינים מקודם מתן תורה. ועוד, שיש לומר שבני יעקב קיימו דברי אביהם לא מצד הדין אלא מפני כבודו, וממילא אין ראיה מדבריהם לחיוב גמור. ולבסוף העלה השואל ומושיב אפשרות שיסוד מצוה זו הוא מדין חסד ואמת שעושים עם המתים, שאין להם עוד יכולת לפעול ולבקש את מבוקשם. לכן גם מצאנו שיעקב ביקש מיוסף (בראשית מז כט): 'ועשית עמדי חסד ואמת' - שיעשה עמו חסד של אמת בקיום צוואתו, והשבועה שהשביעו הייתה רק כדי שיהיה לו פתחון פה כלפי פרעה.

אמנם התוספות כתבו (כתובות פו. ד"ה פריעת בעל חוב) שמצוה לקיים דברי המת אינה אלא מצוה מדרבנן.

והמאירי (תענית כא.) כתב שמצוה לקיים דברי המת היא הלכה, 'וצריך שתדע שמצוה גמורה היא, וכופים עליה בבית דין'. ודבריו הם על פי דברי הגמרא (גיטין מ.) 'מי שאמר בשעת מיתתו פלונית שפחתי קורת רוח עשתה לי יעשה לה קורת רוח, כופין את היורשין ועושין לה קורת רוח, מאי טעמא, מצוה לקיים דברי המת'.

שורש המצוה בגלל שהוא ממונו

ביסוד הדברים כתבו הפוסקים שמצוה זו היא מדין בעלות המת על הממון שהוא מוריש. הרשב"א (גיטין יג. ד"ה ר"ת) ביאר שלא אמרו מצוה לקיים דברי המת אלא במי שישנו בירושה, שמחמתו יורשים אותו, ולכן בממונו מצוה לקיים דבריו. וכן כתבו התוספות (שם ד"ה והא) לגבי גר שאינו בדין ירושה, שאין אומרים בו מצוה לקיים דבריו, הואיל ופסק כוחו מאותו ממונו. הרי שמצוה זו אינה חובה מוסרית גרידא, אלא תלויה בזיקת הירושה ובממון היורשים שנובע ממנו.

התשב"ץ (ח"ב סימן נג) כתב שאין האדם במיתתו נביא ולא מלך ונשיא שיכול לצוות את החיים לקיים דבריו, 'שאין שלטון ביום המות'. אלא כל עיקר הדין נאמר רק כשמצווה על ממונו, שאז חייבים לקיים דבריו, לפי שהוא עדיין בגדר ירושה ונכלל בכלל מצוות נחלות.

לפי כללי ירושה שנאמרו בתורה. וכל חלקו של האב בדירה עובר לירושתו בשווה כפי הדין הרגיל. בלי להתחשב ברצונו שהביע לפני מותו?

תשובה

דין ירושה

נקדים, כי בעיקר דיני הירושה שבתורה, אין הבת יורשת במקום הבן, אלא אם כן הקנה האב לבתו את נכסיו בעודו בחיים בהקנאה גמורה על פי דיני מתנה. גם בנידון שלפנינו, אילו היו לו לאב בנים, מאחר שהאב לא ציווה ולא הקנה את הנכסים בדרך המועילה על פי ההלכה, הרי שמעיקר הדין הבנים הם היורשים את כל חלקו של האב (עיין רמב"ם הלכות נחלות פ"א; שו"ע חו"מ סימן רעו).

מקור הדין 'מצוה לקיים דברי המת'

בגמרא (כתובות ע.) נחלקו חכמים ורבי מאיר בדין מי שמת וציווה ליתן מנכסיו לפלוני, וההלכה היא כרבי מאיר, שסובר כי מצוה לקיים דברי המת (סימן רנב סעיף ב.) יסוד דין זה נוגע לשאלת תוקפה של צוואה הנעשית בדיבור בלבד, ובפרט כאשר לא נעשה בה קניין כהלכתו.

בדרשות רבי יהודה אבן שועיב, תלמיד הרשב"א (פרשת ויחי), כתב בשם הרמב"ן שמצוות קיום דברי המת נלמדת מצוואת יעקב אבינו לבניו, שנאמר (בראשית נ יב): 'ויעשו בניו לו כן כאשר ציווה'. מדבריו עולה שיסוד החיוב נלמד ממעשה אבות.

אולם בשו"ת שואל ומשיב (תניינא ח"א סימן א) דן באריכות רבה בשאלה זו, בעקבות מכתב שהגיעו מאת הרבנים הגאונים רבי אברהם דוב בער אב"ד וואשילקווע ובנו רבי אהרן מרגליות, אודות צוואה שנעשתה בלא קניין או חתימה, וביקשו לדעת אם מחויבים לקיימה מכוח הדין של מצוה לקיים דברי המת. השואל ומשיב מספר כי שאלתם הגיעה אליו סמוך לראש השנה, בעת ימי הרחמים והסליחות, ובמרוצה ישב להשיב להם דברי הלכה.

בתוך דבריו הביא את דברי הר"י אבן שועיב

ר' שמואל יעקב אברמובסקי היה דמות מיוחדת בקהילתו החרדית בבני ברק. איש מופלג בשנים. שאת תורתו רכש עוד בישיבות ליטא שלפני המלחמה. הוא התפרנס ממסחר צנוע בתשמישי קדושה - סידורים. טליתות וספרי קודש קטנים - שהיה מנהל מפנית ביתו. הייתה זו פרנסה דחוקה אך מכובדת. כזו שאפשרה לו להקדיש את עיקר יומו ללימוד תורה.

לאחר פטירת אשת נעוריו מרת חנה רחל, קיבל ר' שמואל יעקב החלטה אמיצה לעבור להתגורר אצל בתו הצעירה חיה לאה, ובעלה הצעיר והמסור ר' פנחס מאירוביץ'. זוג יראי שמים שזה מקרוב נישאו.

כדי לאפשר שלום בית אמיתי ונוחות מרבית לשני הצדדים. הם קיבלו החלטה מעשית: למכור את דירתו הצנועה שברחוב רבי עקיבא ולרכוש יחד דירה רחבת ידיים בקומת קרקע. תנאי הכרחי מבחינתו היה חצר קטנה - פיסת דשא או גינה - שבה יוכל לשבת ולשנן את פרקי המשניות שלו באוויר הצח. הרחק מהמולת הכרך.

הרישום בטאבו שיקף נאמנה את ההשקעה המשותפת ואת יחסי האמון: מחצית הדירה נרשמה על שמו של ר' שמואל יעקב. ומחציתה על שם הזוג ר' פנחס ואשתו.

שנותיו האחרונות עברו עליו בשלווה ובנחת. מוקף באורן של ארבע בנותיו ובנכדיו הרבים.

ערב פטירתו. כשהוא חש כי קצו קרב. קרא אליו ר' שמואל יעקב את ארבע בנותיו: לאה רייזל. אסתר ברכה. שרה גיטל וחיה לאה, ודיבר עמן דברים של חיבה ושלום. בתוך הדברים אמר בלשון מפורשת. כי רצונו הוא ששתי בנותיו הצעירות - שרה גיטל וחיה לאה - תקבלנה שני שלישים מחלקו בדירה. ואילו שתי הבנות המבוגרות - לאה רייזל ואסתר ברכה - יחלקו ביניהן בשליש הנותר.

אולם צוואה כתובה כדין תורה לא נערכה. לאחר פטירתו. כשהחלו הבנות לעסוק בסידור הירושה ובהערכת שווי הדירה. התעוררה השאלה:

האם על פי דין תורה מחויבות הבנות לקיים את דברי אביהן שנאמרו בעל פה. או שמא מאחר שלא נעשתה צוואה - הירושה מתחלקת

ובספר חסידים (סימן תשכ) כתב שדין מצוה לקיים דברי המת נאמר דוקא כשציווה בענייני ממון, אבל אם ציווה על ענייני גופו אין בכך חיוב. ואף הרחיב, שאם אב הוריש לבנו ממון רב וציווה שלא לעשות בו צדקה או טובה אלא ליהנות ממנו בלבד, טוב יעשה הבן אם יבקש רשות מאביו בעודו בחיים לשנות מצווה זו, כיון שאין בה הנאה לפני הקב"ה.

וכן כתב בשבועות יעקב (ח"א סימן קסח), שלא מצינו בשום פוסק שיש מצוה לקיים דברי המת בשאר עניינים שאינם של ממון. ולכך ביאר מדוע יעקב אבינו השביע את יוסף לקיים דבריו, ללמד שאף בדברי כבוד הגוף אין דין מצוה לקיים דברי המת, ועל כן היה צורך בשבועה. אמנם השואל ומשיב תירץ שם כאמור שהשבועה לא הייתה אלא כדי להגן על יוסף מטענות פרעה, ועכ"פ לשון הפוסקים מורה כי עיקר המצוה נאמר רק בענייני ממון.

העולה מדברי רוב הפוסקים כי דין מצוה לקיים דברי המת אינו אלא במה שנוגע לממון, שכן שם ניכרת זיקתו של המת לנכסיו וממשיכי דרכו. אולם בדברים אחרים של כבוד, הנהגה או ציווי מוסרי, אין הכרח לקיימם אלא מצד מידת חסידות וכבוד המת בלבד.

תנאי שהושלש לשם קיום הצוואה

הקשו התוספות (כתובות שם ד"ה הא קיימא) שאם מצוה לקיים דברי המת נאמרת בכל עניין, לשם מה נדרשנו להלכה הנוספת שדברי שכיב מרע הם ככתובים בשטר וכמסורים ליד הזוכה. ותירץ רבינו תם שאין אומרים מצוה לקיים דברי המת אלא כאשר הושלש הדבר מתחילה לשם כך, כלומר, כשהנכסים נמסרו ביד שליח במפורש לצורך קיום הצוואה. אבל דברי שכיב מרע - הרי הם ככתובים וכמסורים בכל מקרה, ואינם זקוקים להיות מושלשים באופן מיוחד. מבואר שרבינו תם סבר, כי מצוה לקיים דברי המת נאמר רק כאשר המוריש הפקיד את הנכסים בידי שליח לשם ביצוע הצוואה. ומלשוננו שכתב 'אלא בדבר שהושלש מתחלה לכך' משמע שדוקא אם הושלש לשם כך נאמר הדין, אך אם היו הנכסים ביד שליח בלא כוונה זו, אין בכך כל תוקף של מצוה לקיים דברי המת.

אמנם בספר הישר לרבינו תם (סימן קו-א) הקשה שהרי שפחה שעשתה קורת רוח לא מסר בידי שליח, ומדוע יש בה מצוה לקיים דברי המת, ותירץ שדין שפחה עדיף מנמסר ביד שליח, כי היות ציווה לשחרר את השפחה, הרי זה נחשב שכבר באה ליד עצמה. לכאורה מבואר בדבריו שעצם הימצאות הממון ביד שליח מספיקה להחיל את דין מצוה לקיים דברי המת, אפילו בלא שהתנה כן מלכתחילה. אמנם בקצות החושן (סימן רנב ס"ק ד) כתב ליישב ששפחה עדיפה משום שנחשב כהגיע ליד המקבל ממש, ובוזה אין צריכים שימסר ליד שליח בתחילה כדי לתת למקבל, שהרי כבר הגיע למקבל בעצמו.

דעות הראשונים בתשובת מהרי"ט

בשו"ת מהרי"ט (חלק ב חושן משפט סימן צה) נדונה צוואתו של החכם ר' חיים שלום

ז"ל, אשר סמוך למיתתו הורה כי אשתו תגבה את דמי ביתו ויתנו לה את נכסי ארגו פלוני, ועשרים אלף לבנים (-שם מטבע) שחייב לו גוי על פי פוליסה, חציים יועברו לבתו בתנאי מסוים. בנוסף קבע כי עבור ילדי ר' שמואל יופרשו עשרת אלפים לבנים מאותה פוליסה ועוד שני אלפים מן הרווחים, והם יופקדו בידי הגביר ר' משה כפיקדון עד שיגדלו הנערים. וינהגו כשורה, ואז יחלק עמם מחצה על מחצה. ואם לא ינהגו כשורה - יימסרו הכספים לידי אביהם ר' שמואל. ונשאלה השאלה אם לצוואה זו תוקף, או שמא מאחר שלא נעשה בה קניין ולא נכתב בה שהיא מצוה מחמת מיתה אין לה תוקף כלל.

המהרי"ט האריך לבאר את הסוגיא, והביא את שיטת רבינו אפרים (הובא במדרכי בבא בתרא רמז תרכו) שסובר כי מצוה לקיים דברי המת נאמרת רק במקום שאין בו דין קניין כלל, כגון כאשר אדם מצווה לעשות קורת רוח לשפחתו, ולדעת רבינו אפרים אין ידוע האם כוונתו לשחררה או לתת מתנת ממון, וכיון שאין ידוע לא קנתה, ורק יש מצוה לעשות לה קורת רוח ממונית וכיוצא בזה, אבל במקום שניתן היה להקנות בקניין גמור אין אומרים בו מצוה לקיים דברי המת.

ולעומתו, לדעת הרמב"ן (הובא בר"ן גיטין ה: מדה"ר) אף אם לא הוציא את הדבר מרשותו ליד שליח, כל שמינה שליח או ציווה ליורשיו אמרינן מצוה לקיים דברי המת. ולדעת הרא"ה (הובא בריטב"א בתשובתו סי' נד, ראה שם שהכוונה להרא"ה), כשציווה למי שיש בידו היכולת לעשות, אף זה בכלל מצוה לקיים דברי המת.

ועל יסוד זה כתב המהרי"ט כי בנידון השאלה שנשאל, מאחר שהחכם רצה להקנות חובות והלוואות שאין בהם אפשרות לקניין גמור, הרי שאף לדעת רבינו אפרים אומרים בזה מצוה לקיים דברי המת. ובוודאי לדעת הרמב"ן, כיון שמינה שליח וציווה ליורשיו, שייך בזה מצוה לקיים דברי המת. וכן לדעת הרא"ה, מאחר שציווה את הגביר ר' משה שיש בידו היכולת לקיים, שהרי הפוליסה בידו וכתובה על שמו והוא עצמו הלוח את המעות לגוי. נמצא שלדברי כולם יש בזה מצוה לקיים דברי המת.

להלכה השליש או שציוה לתת ליורשים

להלכה הביא בשולחן ערוך (סימן רנ סעיף כג) שתי דעות חלוקות באופן שלא נתן את הממון ביד שליח אלא רק ציווה ליורשים ליתן: יש אומרים שמועיל, ויש אומרים שלא מועיל. ואילו במקום שנתן את הממון ביד שליח, פסק המחבר (סימן רנב סעיף ב) בסתמא שדברי המת קיימים, וכתב שדוקא אם נתנם עתה לשליש לשם כך. וכתב הרמ"א שאם היו בידו קודם שלא

לשם כך, או שבאו לידו אחר הצוואה אין בזה דין מצוה לקיים דברי המת. והסמ"ע (שם סק"ח) והש"ך (סק"ד) הוסיפו בשם הריטב"א שאם ציווה ליורשים לתת, הרי זה מועיל אפילו לא הושלש לשם כך. והעיר הגאון רבי עקיבא איגר (שו"ת קמא סימן סח) שאין הבדל בזה בין בניו לשאר יורשים.

אמנם בנתיבות המשפט (סימן רנב סק"ב) תמה על דברי הסמ"ע והש"ך שכתבו כן בפשיטות, שהרי המחבר עצמו הביא את הדברים כפולגתא. והוסיף, שאף לאותם הסוברים שכאשר הוא מצווה ליורשיו יש חיוב לקיים את דבריו, מכל מקום הרי נדרש על כל פנים שיאמר כן בפניהם במפורש. וכן כתב בשו"ת רבי עקיבא איגר (קמא סימן קנ) שכל שלא הושלש לשם כך אין בזה דין מצוה לקיים דברי המת, ואפילו אם ציווה ליורשיו לעשות כן הדבר תלוי במחלוקת, ודברי הש"ך שסתם כצד אחד תמוהים.

נמצא שדעת רוב הפוסקים שצריך שהדבר יושלש לשם כך דוקא, ואף כשציווה ליורשיו ליתן אין הדבר יוצא מידי מחלוקת, והמחזיק בממון רשאי לעכבו בידו עד שיוברר הדין.

מדין כיבוד אב

אף במקום שאין ביד בית דין לכוף על קיום דברי המת מצד הדין, מכל מקום כאשר מדובר באב המוריש לבניו, יש בזה חיוב נוסף מצד מצות כיבוד אב. וכך כתב הגאון רבי עקיבא איגר (שם סימן סח), שאף במקום שאין אומרים מצוה לקיים דברי המת, מכל מקום הבנים חייבים לקיים דברי אביהם מדין כיבוד אב, רק שנסתפק באופן שיש בו חיסרון ממון, שהרי קיימא לן כיבוד אב משל אב ולאחר מיתה אינו של אביהם רק של היתומים. והגם שמצאנו שחייב אדם לפרוע חוב אביו משום כיבוד אב, שם יש טעם נוסף לחייב משום שאם לא יתחייבו היורשים יש חשש נעילת דלת בפני לוויים, והניח הדין ב'צריך עיון'. אמנם כתב שבמקום שיש זילותא דאב, כגון שהוריש להם ריבית של איסור, יש יותר חיוב להשיב ללוה משום מצות כיבוד אב, שיש למנוע זילותא דאב שהוא חמיר טפי.

ואמנם, בנידון שלפנינו, אם הבנות המבוגרות היו מוחזקות בנכס ומנועות מהצערות את חלקן, הגדול על פי צוואת האב, גם היה מקום לחייבן בכך מדין כיבוד אב. אולם במעשה זה, הרי הצערות מוחזקות כרגע בנכס, ומשכך ודאי ראוי ונכון לתת להם להמשיך להחזיק בנכס כמצות האב. אלא שמאחר ואין כופים על מצות כיבוד אב, לפיכך על אף שכן נכון וראוי שהמבוגרות יכבדו את ציווי אביהן, בית הדין אינם מכריחים על כך. [וכפייה על המצוה היינו לכפות לקיים את המצוה מרצונם, אבל אין כפייה לחייבם בדיני ממונות].

